

Михайло НАСНКО, д-р філол. наук, проф.

e-mail: list2111@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,

Київ, Україна

ШЕВЧЕНКОВІ "ГАЙДАМАКИ" І ПОЕМА СТАНІСЛАВА ЗІНЧУКА "СКЛИК"

У статті йдеться про тематичну спорідненість, але й відмінність, поем Тараса Шевченка "Гайдамаки" і Станіслава Зінчука "Склик". Автор аналізує історичну основу поем і водночас – про не схоже трактування окремих сюжетних мотивів у них. Своєрідно розкрито погляд на історичну та художню правду в обох творах, а також звернуто увагу на жанрово-стильові особливості творів як лірико-драматичних поем та приналежність їх до романтичного крила в українській епічній поезії.

Ключові слова: тема твору, історична і художня правда, жанрові особливості твору, стильова характеристика, романтизм і неоромантизм.

Слово "гайдамака" є широко відомим у всіх слов'янських мовах (з турецької – "*іти нанівець*", "*відчайдух*"), а "склик" – рідко вживане слово навіть у класичній українській літературі. "Словарь української мови" Б. Грінченка, наприклад, не наводить жодного прикладу вживання його українськими письменниками (Грінченко, 1909, с. 137). Частіше вдаються до слова "скликання" ("*Верховна рада третього скликання*" та ін.), але це не синоніми. "Скликання" – це те, що російською мовою перекладається, як "созыв", а "склик" символізує піднесений, відчайдушний рух, яким було, зокрема, гайдамацьке повстання в Україні 1768 року. Невипадково пам'ятний знак йому в Холодному Яру на Черкащині так і називається: "Склик" (Склик: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BA%D0%BB%D0%B8%D0%BA>). Поет Станіслав Зінчук "запозичив" для своєї поеми таку назву саме звідти. Але – про все по порядку.

Тема козацтва для Станіслава Зінчука як поета завжди була дуже болючою. Спрацьовувала почасти "земляцька" пристрасть: прізвище Зінчука (як козака Брацлавського полку) згадується серед козацьких прізвищ "Реєстру Війська Запорозького..."; через його село Росішки, що недалеко від Умані, котилося гайдамацьке повстання, а в самому селі збиралися поставити погруддя Іванові Гонті, бо він *"був попечителем їхньої церкви"* (Зінчук, 2012, с. 8). Та визначальною стала, в основному, загальна тяга українських письменників до всієї української історії і, зокрема, до історії часів козацтва (XV–XVIII ст.). С. Зінчук періодично звертався до "козацької" теми протягом усіх своїх "ліричних" років, але на останньому етапі творчості вона схилила його не до ліричного, а епічного погляду на неї. І саме в її, сказати б, останньому сплеску, в гайдамацькій боротьбі за волю України, що увійшла в історію з назвою "Коліївщини". Поет узявся за неї спочатку в несподіваному для себе жанрі – історичному нарисі "Іван Гонта" (Зінчук, 1991), а згодом (чи й паралельно) створив поему "Склик". Разом із тим історичним нарисом вона склала книжку поета "Гайдамацька січ" (Зінчук, 2012), від якої війнуло чимось ніби знаним і водночас – неповторно свіжим та неповторним...



Про Шевченкові "Гайдаки" (Шевченко, 2001) не раз говорено, що в поемі-епопеї спостерігається деякий відхід від історичної правди, отієї правди, яка обагрена кров'ю відомого антипольського повстання українців 1768 року і яка стоїть у їхній пам'яті як один із найлегендарніших символів нескореності людського духу. С. Зінчук спробував наблизити свою художню оповідь про те ж саме до історичних подій у їх нібито правдивому, реальнішому вияві; "точніше", ніж у Шевченка. Не можна думати, що йдеться про якесь творче змагання з найбільшим генієм України. Це всього лиш один із можливих варіантів того, як можна про один і той самий історичний факт створити ще одну художню версію. В його історичному нарисі читаємо: "Шевченко написав художню правду, щоб переконати нас,наскільки відданий гайдакама Гонта, який пристав до них зі своїми козаками. Але художня правда не завжди збігається з історичною" (Зінчук, 1991, с. 5). Особливість художньої правди С. Зінчука в тому, що він, залишаючись у тому ж історичному полі, що й Шевченко, відійшов насамперед від його визначального художнього принципу; у поемі "Склик" не домінують так звані побічні сюжетні лінії, якими оперував автор "Гайдамаків"; немає "кобзарської" присутності в подіях, немає суто поемного (а не історичного) героя Галайди, який різав усе, що паном звалось, і водночас – безмежно кохав Оксану та вважав своїм святим обов'язком помститися за наругу над нею. У С. Зінчука маємо



**Пам'ятний знак "Склик"
у Холодному Яру**

тільки сюжет (викладений, щоправда, і суто ліричним, і подекуди драматичним стилями) про двох основних героїв Коліївщини – Максима Залізняка й Івана Гонту. Перший очолив гайдамацький рух з благословення настоятеля Мотрониного монастиря, що розташований в узголів'ї Холодного Яру побіля

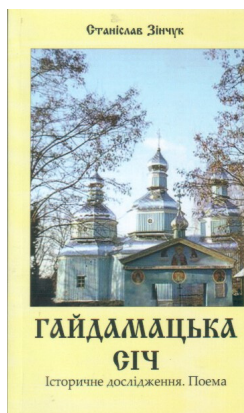
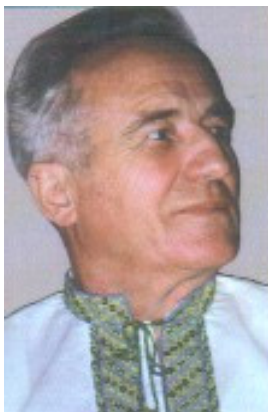
Чигирина, а другий був уманським (на теперішній Черкащині) сотником, що перейшов на бік Залізнякових повстанців і в зображенні якого Шевченко нібито найбільше відступив від історичної правди.

Про Залізняка з історичних джерел відомо, що він був блискучим козаком-воїном, став на чолі народного повстання, котре вибухнуло як гнів проти наруги над українським людом польських завойовників та, зокрема, всіляких орендарів, які обмежували, бува, українського селянина навіть правом охрестити свою дитину в своєму ж храмі; бо ж ключ від того храму (як і від усього села разом із корчмою) був в орендаря. Проти цього й повстав люд, що ставав народом України, а Максим Залізняк – одним із його звитязних героїв. На боротьбу за його волю Залізняка в поемі С. Зінчука благословила ще й кохана дівчина, про яку дізнаємося в одному з Максимових марень:

*Максимчику, чи ти мене пізнав?
Мій лицарю, це я – твоя голубка...
Даруй, що стріча в нас пісна,
Що не твоя, а панова я любка.
Я – любка? Сподівалася того...
Якби кохав, то вже було б не жалько!
Чергова просто забавка його,
Гаремнику розбещеному лялька.
Максимчику, прости мої гріхи.
Що не тобі вінка дала у віно.
Від страху утекла на дно ріки
(А ти ж мене і досі любиш вірно!)...
Мене жде пекло, ти ж підеш у рай –
За нас обох невтомно б'єш поклони...
Прошу тебе єдине: покарай!!!
Хай кров мого кривдника схолоне!
За це ти у гесні не згориш,
Бо виконаєш праведну покару...
Йди на клик до Холодного Яру*

(Зінчук, 2012, с. 62).

Якою була подальша доля Залізняка після участі в повстанні – історики пишуть по-різному. У згаданому історичному нарисі С. Зінчука читаємо, що він був запроторений у Печорську (в Російській імперії) в'язницю, а дехто потім бачив його навіть у Москві та в повстанських загонах під орудою Омеляна Пугачова, але в поемі "Склик" його основна місія – вести гайдамацькі загони на боротьбу з кривдниками України і об'єднатися для цього з уманськими повстанцями на чолі з Іваном Гонтою.



Іван Гонта – друга знакова постать і в поемі С. Зінчука "Склик", і в Шевченкових "Гайдамаках". За Шевченком, Гонта був нібито одним із найбільш жорстоких воїнів; разом із загonom Залізняка він спричиняв те, що в історії залишилося як "різня в Умані". Аж до того, що нібито скарав своїх двох синів, які в майбутньому, мовляв, могли стати католиками. Насправді ж у Гонти не було двох синів, він мав інших дітей, а епізод дітозгуби в "Гайдамаках" був потрібен Шевченку для того, щоб скористатися одним із моментів істини романтизму: цей тип художнього мислення оперує переважно крайніми, найбільш напруженими ситуаціями. У "Гайдамаках" такий мотив "працював" виключно на сприйняття зображуваних подій у їх найвищій температурі. С. Зінчук "пішов" не за Шевченком, однак у його поемі висока художня температура не зникла. Поет

досяг її, зокрема, відтворенням катування самого Гонти. За однією з версій, його, після придушення повстання (за хижого сприяння імперського Петербургу), спалили в мідному бикі в польській столиці Варшаві, але інша оповідає про страту героя в самій Умані. С. Зінчук пристає до цієї останньої версії і створює картину неймовірних катувань Гонти, з тіла якого наказано зрізати десять поясів. Гонта готовий був прийняти таку кару не лише мужньо, а й з усміхом, як справжній козак. Він говорить знавчій шляхті, яка чекає скарибів, що їх, нібито,

*...аж у Сербх...
Роздавати буде Гонта...
Будуть вам скариби, панове,
Чи мені не ймете віри?
Пояси, – красу обнови –
Виріжуть з моєї шкіри...
Фарбував їх крові розчин –
Дорогий! Відомо снобам...
Через те їх найдорожчим
Переказую особам.
Периший, звісно, пану крулю,
Найясніший его мосці –
Хай зав'язує в кошулю
І несе на той світ кості.
Другий – зацнему магнату.
Покровителю моєму...
Третій – Гур'єву-їуді
З передачею цариці...¹
Ну а решта – вам вельможні.
Забирайте всі – без ляку,
Щоб голоті було можна
Вас чіпляти до гілляки...*

(Зінчук, 2012, с. 90–92).

¹ Гур'єв, за наказом цариці Єкатерини II, очолював російське військо, яке допомогло Польщі придушити Коліївське повстання (М. Н.).

Авторська позиція в розумінні зображених подій набула символічного звучання в останньому катрені, яким вивершується цей епізод поеми:

*...Вище голову, земляче!
Мужність ранах – як прополіс.
Поміж нами відстань плаче –
Часовий кривавий пояс*

(Зінчук, 2012, с. 92).

В одному з недавніх міркувань про Шевченка як поета несподівано прозвучала думка, нібито він не дуже приглядався до того, якими ритмами-ямбами мав би писатися той чи той його твір. Походження цього міркування не має під собою ні найменшого ґрунту. Читаючи "Гайдамаки", бачиш дуже творчу роботу поета саме над ямбами-ритмами, точніше – над формальними оздобами поеми, яку в літературознавстві називають *байронічною*. Англійський поет Дж.-Г. Байрон, як відомо, першим запропонував такий наратив, у якому чергуються різні його форми – віршована, прозова і навіть з елементами драматичного письма. Відтак у літературі прижилося те, що називають вільною формою повістування. Шевченкові, отже, добре були відомі секрети сучасного йому і віршування, і загалом – творення поетичних жанрів у дусі європейських зразків. У поемі С. Зінчука "Склик" теж бачимо чергування різних ритмів та поетичних розмірів, використання згаданих вище форм драматичного письма і навіть осмислення таких мотивів, які в часи Шевченка могли бути й невідомими. Маю на увазі, зокрема, один із заключних розділів поеми – "Сповідь Калнишевського". Цього останнього кошового Запорозької Січі (після її зруйнування) було запроторено до в'язниці Соловецького монастиря. Йому (реальному) судилося жити в трьох століттях (народився в сімнадцятому, загинув на початку дев'ятнадцятого), а останніх понад двадцять років життя за наказом імператриці Єкатерини II його тримали під стражею в темниці для найнебезпечніших злочинців імперії. А раніше імператриця була до нього й не такою жорстокою. 1771 року вона навіть нагородила його як звитяжця за особливі бойові заслуги. На лицьовому боці нагородного знака була зображена сама

імператриця Катерина, а на зворотному – напис: "Войска запорожского кошевому Калнышевскому за отлично храбрые противу неприятеля поступки и особенное к службе усердие" (Зінчук, 2012, с. 92). Що ж то були за "храбрые поступки"? Виявляється, Калнишевський (з наказу Петербурга) брав участь не лише в боях проти чужинців, а й у придушенні народних повстань у різних регіонах України. Як він потім переосмислював колишні свої вчинки, опинившись у свинцевих нечистотах Соловецької темниці, як несподівано відчув себе зв'язковим між українською історією і своєю в'язничною ситуацією, С. Зінчук показав у заключному розділі поеми, витриманому до того ж у ритмах, що цілком відмінні від ритмів основного тексту твору. *"Покаятися за гріхи громаді, – говорить кошовий, –*

*На сповіді – давно мені пора...
Я вже не раз і каюся, і плавав.
Допоки тліє життєва свіча,
Що на єдинокровних гайдамаків
Здіймав колись неправого меча.
Ми мусили єднатись, жити купно –
І донці, й гайдамаки, й вольна Січ.
А ми окремо кублились підступно
І хуру спільну рвали в різнобіч...
Яких синів ти мала, Україно,
А визволити не змогли тебе.
Уми – Сковорода й Мелхіседек,
Воїтелі, як Пугач, Залізняк,
Топталися усі довкола себе,
Немов ярмо – то наш тотемний знак.
Здобутків маєм явно не багацько,
А рани й болі – ось вони увіч.
Втопилась воля в крові гайдамацькій,
Повія вінценосна стерла Січ.
Пусте, що маю титули дворянські,
Чин генерала... Все одно – гріх то,
Що не прийшов на склик холодноярський,
Тепер не клич – не явиться ніхто!*

(Зінчук, 2012, с. 93–95).

"Історія справді таки нічому не вчить", – такий висновок ніби напрошувався з цього самокатування Калнишевського, але література завжди бачить значно далі, ніж її герої. С. Зінчук у фіналі сповіді кошового все ж подає йому знак у вигляді раннього дзвона, і Калнишевський відчув у ньому якусь сподіванку на можливе краще майбутнє для України:

*Можливо, сила сходиться безсонна
На незмовкнений гайдамацький склик?!
Державцям не попустимо сваволю!
Творить рабів – єдине з їх умінь.
Дай не мені, а Україні волю, –
О Господи, молю Тебе.
Амінь!*

(Зінчук, 2012, с. 95).

Такий фінал поеми змушує ще раз згадати Шевченкових "Гайдамаків". Власне – ті "часові пояси", в які творилися "Гайдамаки" і Зінчуків "Склик". У часи Шевченка Україні фактично нічого не світило в майбутньому; все автохтонне в ній було притлумлене і тому в епілозі Кобзареві поеми *"все замовкло"* і, мабуть, припускає оповідач, *"така Божя воля"* (Шевченко, 2001, с. 190). "Часовий пояс" Зінчука, тим часом, посвітлював. Однак не настільки, щоб відчувати тільки саму твердь під ногами; потрібна ще й сподіванка на ту ж Божу волю; тому й лунає зрештою благання Калнишевського зняти терновий вінець не стільки з нього, скільки з України, за яку доводиться гибіти замуrowаним у холодному скиті. Подібний мотив, доречно сказати, звучав і в фіналі історичного нариса С. Зінчука: "...Їхня (героїв Коліївщини. – М. Н.) слава "не вмере, не поляже", а ми незабаром зможемо покласти квіти до пам'ятників народним месникам і в Умані, і в Росішках, і в..." (Зінчук, 2012, с. 54). Дуже жаль, що дожити до втілення в життя цієї сподіванки С. Зінчуку не судилося: квіти до пам'ятних знаків "народним месникам" кладуться без нього. Але не втрачають значення цитовані вже його слова, "передоручені" в поемі Іванові Гонті:

*Поміж нами відстань плаче –
Часовий кривавий пояс.*

P.S. І Тарас Шевченко, й Станіслав Зінчук назвали свої твори про "Коліївщину" поемами. Точніше було б сказати, що це "драматичні поеми". У Шевченка – навіть з трагікомедійними рисами. Як знаємо, Ф. Прокопович свою драму "Владимир", яка присвячувалася гетьману Івану Мазепі, називав "трагедокомедією". Хоча щось комедійне в прийнятті християнства, яке лежить в основі твору Ф. Прокоповича, відшукувати було важко. "Трагедійність" – так, бо ж цілковито змінювався духовний світогляд цілого народу, про який писався твір Ф. Прокоповича, а "комедія"... Про неї можна говорити лише в суто народному трактуванні життя-буття. У ньому, як відомо, від великого до смішного – один крок.

Література хоча й має своїм ґрунтом згадане життя–буття, розвивається за своїми законами. У ній велике та смішне живуть не просто по сусідству, а, буває, злиті, як рідні брати. Не можна уявити жоден класичний літературний твір, де б таке "злиття" не було цілком очевидним. Хай це будуть "Люборацькі" А. Свидницького, "Кайдашева сім'я" І. Нечуя-Левицького чи Франків "Борислав сміється" і Лесина "Лісова пісня". Не позбавлена трагічної лукавинки й оповідь прозаїка Олеса Гончара (Юрій Брянський і Хома Хаєцький у "Прапороносцях"), поета Бориса Олійника ("Крило" і "Сива ластівка") і "чистого" драматурга Олексія Коломійця ("Фараони" і "Дикий Ангел"). У Т. Шевченка й С. Зінчука драматичність поем яскраво виражені в послідовному вкрапленні в поетичне повісткування суто драматичних сцен, де "слово беруть" характерні для драми як виду й жанру дійові особи, а гумористичний усміх спостерігається, скажімо, в підрозділі "Бенкет у Лисянці" з Шевченкових "Гайдамак" чи в десятій частині Зінчукового "Склику" ("Гонтині пояси"). Отже, кажемо умовно, в обох випадках маємо справу з жанрами "трагікомічних поем". Про деталі можна полемізувати, бо літературознавство, як і сама література, ніколи не були точними чи остаточними, а тільки – приблизними. Інакше-бо вони скотилися б у натуралізм, який ніколи не був окрасою літературно-наукової творчості.

Міркування Олександра Потебні з цього приводу ніколи не застаріють: образ – це завжди приблизність, відносність у значенні слова, завдяки яким тільки й існує поняття "поетичність". Якщо приблизність, відносність, асоціативність зникають, то зникає й поезія.

Щодо стилю... Він в українській літературі завжди тримався й тримається донині берега романтизму. Радянські дослідники говорили що в "Гайдамаках" Т. Шевченко наближався до реалізму. Це була данина вульгарним прагненням зробити поета ще й попередником їхнього "соціалістичного реалізму". Тим часом, істина полягає в іншому; в тому, що Шевченкове слово залишалося романтичним у всіх його виявах і на всіх етапах його творчості. Лише в т. зв. російськомовних повістях він наближався до бідермайєру як перехідного етапу від романтизму до реалізму. У цьому – його органічний зв'язок із європейським бідермасром, який функціонував у літературі не більше 20-ти років – у 50–60-х роках XIX століття.

Драматична поема С. Зінчука "Склик" – теж цілковито романтична, але це вже був той романтизм, який в українській літературі виник на рубежі XIX–XX століть (Леся Українка називала його "новоромантизмом"), продовжився в 20-х роках у творчості авторів "Розстріляного відродження", а потім (після винищення представників того "відродження") відлунув (як складник національного модернізму) в художній практиці шістдесятників XX століття. Бути реалістом у відтворенні подій історичної давності – це все одно, що вважати реальними персонажів міфологічних творів. С. Зінчук писав про історично-давнію Коліївщину і мимоволі ставав романтиком. Реалісти, як знаємо, писали про події у формі "тут-тепер", а романтики – "там і скрізь". Тому в Зінчуковому "Склику" Іван Гонта "пояси" зі своєї шкіри пропонує не тільки реальним *"пану крулю"* та *"зацнему магнату"* чи *"Гур'єву-їуді"*, а й усім *"вельможним"*, щоб *"голоті було можна"* їх *"чіпляти до гілляки"* (Зінчук, 2012, с. 91–92). Образ-метафора, відтак, набуває в поета романтичного узагальнення, яке сягає вселюдських вимірів. Те ж бачимо і в

розділі поеми "Сповідь Калнишевського", яким вивершується "Гайдамацька січ". Чи вдавався до такої сповіді "реальний" кошовий Петро Калнишевський – питання риторичне. Для поета вона стала лиш романтичним нагадуванням, що за скоєні гріхи тут, на землі, кожному землянину доведеться неминуче відповідати там – на небесах, коли постанеш перед Божим престолом. Романтизм як стиль, і тільки він, дає митцеві такі безмежні можливості, через що від засобів його не може відмовитись "в'язень" будь-якого іншого стилю. Чи можна, наприклад, уявити реалістичних "Волів" Панаса Мирного й Івана Білика без романтичного (нео-) Чіпки Варениченка, або зацних тамплієрів у цілковито постмодерному, як здавалося б, романі Умберто Еко "Маятник Фуко"? Навряд... Але це тема ширшої й окремої розмови.

Список використаних джерел

Грінченко, Б. (1907–1909). *Словарь української мови в 4-х т.* Т. 4. Вид-во АН УРСР.

Зінчук, С. (2012). *Гайдамацька січ: Історичне дослідження. Поема.* Щек.

Зінчук, С. (1991). *Іван Гонта: Кайдани стереотипів: до 500-річчя козацької слави.* Знання.

Склик. <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BA%D0%BB%D0%B8%D0%BA>

Шевченко Тарас. (2001). *Гайдамаки.* У Шевченко Т. *Повне зібрання творів у 12 томах.* Т. 1. Наукова думка.

References

Hrinchenko, B. (1907–1909). Dictionary of the Ukrainian language in 4 volumes. Vol. 4. Academy of Sciences of the Ukrainian SSR Publishing House [in Ukrainian].

Shevchenko Taras. (2001). Hajdamaky. In *Shevchenko T. Complete collection of works in twelve volumes. Vol. 1.* Naukova Dumka [in Ukrainian].

Sklyk. <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BA%D0%BB%D0%B8%D0%BA>

Zinchuk S. (1991). *Ivan Honta: shackles of stereotypes: to the 500th anniversary of Cossack glory.* Znannja [in Ukrainian].

Zinchuk, S. (2012). *Hajdamaky sitsh: Historical research. Poem.* Shchek [in Ukrainian].

Отримано редакцією збірника / Received: 03.01.24

Прорецензовано / Revised: 09.09.24

Схвалено до друку / Accepted: 15.10.24

Mykhailo NAIENKO, Dr Hab, Prof.
e-mail: list2111@gmail.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SHEVCHENKO'S "HAYDAMAKS" AND STANISLAV ZINCHUK'S POEM "CALL"

This article deals with the thematic affinity, but also differences, of T. Shevchenko's poems "Haydamaky" and Stanislav Zinchuk's "Sklyk". The author analyzes the historical basis of the poems and at the same time discusses the dissimilar treatment of certain plot motifs in them. He uniquely reveals the view of historical and artistic truth in both poems, and also draws attention to the genre and style features of the works as lyric-dramatic poems and their belonging to the romantic wing in Ukrainian epic poetry.

Keywords: *theme of the text, historical and artistic truth, genre features of the text, stylistic characteristics, romanticism and neo-romanticism.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.